

واکاوی صدای مترجم در پانویس‌های ترجمه‌های عربی و فارسی کتاب «تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری»^۱

عبدالباسط عرب یوسف آبادی^۲ و محبوبه نورا^۳

چکیده

در مطالعات ترجمه، پیرامتن یکی از موضوعات جذاب و قابل بحثی است که اخیراً در مورد پانویس‌ها و یادداشت‌های مترجمان نمود گسترده‌ای یافته و باعث بروز مبحثی دیگر در متن به نام صدای مترجم گشته است. در این پژوهش تلاش می‌شود صدای مترجم در پانویس‌های ترجمه‌های عربی و فارسی کتاب «تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری» بررسی شود. این اثر توسط محمد عبدالهادی از انگلیسی به عربی ترجمه شد و سپس علیرضا ذکاوتی از روی ترجمه عربی، این اثر را به فارسی ترجمه کرد. هر دو مترجم پانویس‌های متعددی در طول ترجمه برای مخاطب ارائه نمودند که به نوعی بازتاب‌دهنده صدای آن‌ها در این اثر است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد دو مترجم با بهره‌گیری از راهبرد ترجمه و پژوهش و افزودن پانویس‌های جدید، اطلاعات مبسوطی را که نتیجه کاوش خودآنان در متون تاریخی بوده بر ترجمه خویش افزوده‌اند، با این تفاوت که بخش عمده پانویس‌های ترجمه فارسی برگرفته از پانویس‌های ترجمه عربی است و به نوعی، صدای مترجم عربی برجسته‌تر از مترجم فارسی است.

واژه‌های راهنما: آدام متز، ترجمه، «تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری»، پانویس، صدای مترجم

۱. این مقاله در تاریخ ۱۴۰۳/۰۸/۱۱ دریافت شد و در تاریخ ۱۴۰۳/۱۰/۲۵ به تصویب رسید.

۲. نویسنده مسئول: استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه زابل، زابل، ایران؛
پست الکترونیک: arabighalam@uoz.ac.ir

۳. استادیار گروه زبان انگلیسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه زابل، زابل، ایران؛ پست الکترونیک:
m.noura@uoz.ac.ir

۱. مقدمه

متن‌های تاریخی به دلیل موضوع و سبک، به هنگام ترجمه نیازمند ارائه توضیحات در پانویس ترجمه است. مترجم متون تاریخی برای درک بهتر متن اصلی و همچنین آسان نمودن مطالعه برای مخاطب لازم می‌بیند درباره موضوعات و موارد خاص متن تحقیق نماید و نکات تکمیلی را درباره مؤلف اثر، سبک و ویژگی‌های زبانی و تاریخی اثر و دیگر داده‌های متن در پانویس ارائه کند. یکی از آثار مهم تاریخی که چنین رویکردی توسط مترجمان آن دنبال شده کتاب «تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری» است. این اثر توسط آدام متز^۴ (۱۹۲۲) خاورشناس سویسی نگاشته شد و سپس توسط علامه خدابخش هندی در سال ۱۹۲۲ به انگلیسی ترجمه گشت. مترجم انگلیسی همزمان با ترجمه متن، تعلیقاتی در پانویس کتاب ارائه نمود که بر غنای متن کتاب افزود. ترجمه فارسی این اثر که توسط علیرضا ذکاوتی قراگوزلو (۱۳۶۴) انجام شده است، از روی ترجمه عربی آن به قلم محمد عبدالهادی ابوریده (۱۹۶۷)، استاد تاریخ مصری نگاشته شد.

در این پژوهش تلاش می‌شود با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی، صدای مترجم عربی و فارسی در پانویس‌های این کتاب بررسی و تحلیل گردد و با کنار هم قراردادن آن‌ها، مقوله‌های خاص ترجمه و تحلیل آثار تاریخی استخراج گردد و در ترازوی مقایسه قرار گیرد. باتوجه به گستردگی حجم نسخه‌های عربی و فارسی کتاب که همانند نسخه‌های آلمانی و انگلیسی در دو جلد ۴۰۰ صفحه‌ای تنظیم شده و همچنین به دلیل این که رویکرد پانویس‌دهی محمد عبدالهادی و ذکاوتی در تمامی فصول کتاب یکسان است؛ لذا به هشت فصل نخست این اثر به عنوان نمونه مورد بررسی پژوهش اکتفا شد. هدف از این پژوهش دستیابی به اطلاعاتی درباره محتوا و علل گنجاندن پانویس‌ها در ترجمه عربی و فارسی این کتاب و همچنین بسامد حضور هر یک از زیرمقوله‌های پانویس‌دهی است. برای دستیابی به این هدف تلاش می‌شود به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود:

- مهم‌ترین مقوله‌های پانویس‌دهی در ترجمه عربی و فارسی «تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری» کدام است؟

- دو مترجم از چه روش‌هایی برای برگردان مقولات مختلف پانویس‌دهی بهره گرفته‌اند؟

- صدای کدام یک از دو مترجم در انتخاب‌های آنان مشهودتر و در نزدیک کردن متن به خواننده مؤثرتر است؟

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های متعددی درباره پیرامتن در متون ترجمه انجام شده‌است که در زیر به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

طاهر گورچاگلار (۲۰۰۲) در مقاله «ناگفته‌های متون: کاربردهای متن در تحقیق ترجمه» پیرامتن‌ها را برای پژوهش‌های تاریخی ترجمه و نیز آشکار ساختن مفاهیم و تعاریف ترجمه در هر دوره و فرهنگ خاص و رسیدن به شناختی بهتر از تولید و دریافت متن‌های ترجمه‌شده مفید می‌داند.

شفر (۲۰۱۰) در مقاله «هنجارهای ترجمه»، پیرامتن را راهی برای دستیابی به هنجارهای ترجمه می‌داند و معتقد است از طریق ارزشیابی ترجمه و پیرامتن، اطلاعات مفیدی درباره هنجارهای ترجمه در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد.

قبادی و شکریان (۱۳۸۹) در مقاله «بررسی موضوع پیرامتن با تکیه بر سه گانه نیویورکی و ترجمه‌های فارسی و فرانسه» بر این باور است که عوامل فرهنگی سهم عظیمی در چگونگی تولید پیرامتن‌ها دارند، از این‌رو بررسی مقایسه‌ای عوامل پیرامتنی در ترجمه‌های یک اثر از یک سو خواننده را در درک عمیق‌تر مفهوم پیرامتنیت یاری می‌رساند و از دیگر سو با پیچیدگی‌های فرهنگی جامعه هدف آشنا می‌سازد.

هاشمی میناباد (۱۳۹۵) در مقاله «پیرامتن در ترجمه و مقایسه پانویس‌های دو ترجمه از یک اثر تری ایگلتون»، نخست ترجمه پژوهش‌مدار و پیرامتن در ترجمه را معرفی نمود و سپس

نمونه‌مثال‌هایی را دربارهٔ پانویس‌ها و پی‌نویس‌ها ارائه کرد که هم به باید‌ها و نبایدها در فراهم آوردن پیرامتن ترجمه ارتباط داد و هم به اصول و روش ترجمه.

بلوری (۱۳۹۶) در مقاله «عاملیت مترجم در پانویس‌ها و یادداشت‌های مترجمان ادبی معاصر در ایران» مهم‌ترین دلیل پانویس‌دهی مترجم را پر کردن شکاف فرهنگی بین جوامع مبدأ و مقصد، کمک به درک بهتر جنبه‌های مختلف متن و توجیه تصمیم‌ها و انتخاب‌های خود می‌داند.

۳. روش پژوهش

پژوهش جاری به لحاظ رویکرد، کیفی و از نظر شیوه گردآوری داده، مطالعه‌ای کتابخانه‌ای و مبتنی بر موردپژوهی است. انتخاب نمونه پژوهش به صورت هدفمند و به دلیل کثرت بالا و تنوع مضامین پانویس‌ها در رمان «تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری» بوده است.

در این بخش محتوای پانویس‌های مترجم عربی و فارسی به دو گروه طبقه‌بندی می‌شود: ۱. توضیح دربارهٔ محتوای متن مبدأ ۲. توضیح دربارهٔ شیوه ترجمه. هر یک از این دو گروه شامل اجزای متعددی است که به عنوان زیرمقولهٔ محتوای پانویس تعریف می‌شود. این دسته‌بندی بر پایهٔ دسته‌بندی بلوری (۱۳۹۶) است که در بخش پیشینهٔ پژوهش مرور شد.

در این راستا، نخست انواع مختلف پانویس در متن انگلیسی رمان مذکور بر اساس دسته‌بندی بلوری استخراج شد و سپس بازتاب این مقولات در ترجمه‌های عربی و فارسی رمان بررسی شد تا مشخص شود صدای کدام یک ازدو مترجم در انتخاب‌های آنان مشهودتر و در نزدیک کردن متن به خواننده مؤثرتر است.

۴. صدای مترجم در ترجمهٔ عربی و فارسی «تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری»

۴-۱. توضیحات دربارهٔ محتوای متن مبدأ

منظور از محتوای متن مبدأ، تمامی اطلاعات و توضیحاتی است که به نوعی متن مبدأ را برجسته‌سازی می‌کند و دربارهٔ آن مطالب بیشتری در اختیار خواننده قرار می‌دهد. پانویس‌های

مترجمان عربی و فارسی «تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری» که دربارهٔ محتوای متن مبدأ ارائه شده، شامل ۱۶ زیرمقوله است که عموماً در راستای برجسته‌سازی محتوای تاریخی متن مبدأ مورد استفاده قرار گرفته است. این زیرمقوله‌ها شامل موارد زیر است:

۴-۱-۱. رخدادهای تاریخی

در ترجمهٔ «تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری» مترجمان عربی و فارسی، ضمن نقل دقیق رخدادهای تاریخی ذکر شده در پانویس متن عربی، توضیحاتی را نیز جهت روشن شدن بیشتر ذهن خواننده بر پانویس‌ها افزوده‌اند. در زیر به چند نمونه از این موارد اشاره می‌شود:

ترجمهٔ عربی: «ربما يقصد المؤلف أن»^۵ (متز، ۲۰۱۶، ص. ۲۱).

ترجمهٔ فارسی: «به‌طوری که در مآخذ شیعی آمده است پیغمبر جزیه را مساوی می‌گرفت؛ اما از زمان عمر اهل جزیه را به سه طبقه تقسیم کردند» (متز، ۱۳۶۴، ص. ۶۰).

۴-۱-۲. شخصیت‌های تاریخی

مترجمان عربی و فارسی، ضمن نقل دقیق توصیفات شخصیت‌های تاریخی در پانویس متن عربی، توضیحاتی را نیز جهت روشن شدن بیشتر ذهن خواننده بر پانویس‌ها افزوده‌اند؛ از آن جمله:

ترجمهٔ عربی: «ويقول ابن الجوزي إن معز الدولة انفق على البناء إلى أن مات مائة ألف ألف دينار» (متز، ۲۰۱۶، ص. ۵۹).

ترجمهٔ فارسی: «بعضی مورخان معاصر ایرانی دربارهٔ آرمان‌های ملی مردآویج قلم‌فرسایی کرده‌اند. حقیقت آن که وی مردی جاه‌طلب و ماخولیایی بوده و در راه کسب قدرت شخصی انسان‌ها و به‌ویژه ایرانیان را بی‌دریغ از دم شمشیر می‌گذرانده است. خاستگاه اولیهٔ اجتماعی مردآویج و دستاویزهای عقیدتی نخستینش هر چه باشد در نهایت وی در صدد احیاء پوسیده‌ترین جنبه‌های اشرافیت و سازمان طبقاتی ساسانی بود و از این نظر در نقطهٔ مقابل مبارزان ملی و

۵. به دلیل تعدد شاهدمثال‌های عربی در این مقاله و همچنین محدودیت مقاله از لحاظ تعداد کلمات، از ترجمهٔ فارسی شاهدمثال‌های عربی پرهیز شد.

مردمی از طراز بابک و مازیار و یعقوب لیث قرار می‌گیرد...» (متز، ۱۳۶۴، ص. ۳۳).

۳-۱-۴. ارجاعات تاریخی

باتوجه به این که کتاب «تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری» اثری تاریخی است، طبیعی است که هم نویسنده و هم مترجمان، جهت تکمیل اطلاعات مندرج در کتاب، به منابع تاریخی ارجاعات متعددی بدهند؛ لذا مترجمان عربی و فارسی این اثر در کنار تغییراتی که در نام آثار و شماره صفحات ارجاعات داده، در مواردی توضیحاتی را نیز برای راهنمایی نویسندگان بر پانویس‌ها افزوده‌اند. لازم به ذکر است که ارجاعات تاریخی ترجمه عربی و فارسی در بیشتر موارد مشابه هم است و این مشابهت نشان می‌دهد که مترجم فارسی در بیشتر موارد، ارجاعات تاریخی متن عربی را ترجمه کرده است. به‌عنوان مثال:

ترجمه عربی: «المنتظم، ص. ۱۱۹» (متز، ۲۰۱۶، ص. ۶۴)؛ «المقدسی، ص. ۴۴۹» (متز، ص. ۶۴)؛ «مسکویه، ص. ۵۰۸» (متز، ص. ۶۴).

ترجمه فارسی: «العیون، ص. ۲۴۱» (متز، ۱۳۶۴، ص. ۲۶)؛ «المنتظم، ص. ۱۰۶» (متز، ص. ۲۶)؛ «ابن اثیر، ص. ۸۱» (متز، ص. ۲۶).

۴-۱-۴. مکان‌ها

موارد اشاره به مکان‌ها در پانویس‌های عربی اندک است؛ اما مترجم فارسی با اشرافی که بر اطلاعات مکان‌های تاریخی داشته، علاوه بر توصیف دقیق‌تر پانویس‌های متن عربی، پانویس‌های جدیدی را نیز برای توصیف و توضیح مکان‌ها بر متن فارسی افزوده است. از آن جمله:

ترجمه عربی: «وقد قال أحد الفرس المتأخرين إن اسبيجاب هي مدينة صيرم التي تقع على مسافة سبعة عشر كيلومترا شرقي کنکینت، وهذا يتفق مع تعيين ابن خرداذبة لمكانها. وقد وافق علی هذا أيضاً ليفي» (متز، ۲۰۱۶، ص. ۲۹).

ترجمه فارسی: «سرزمین گل سرزمینی واقع بین کوه‌های پیرنه دریای مدیترانه، کوه‌های آلپ رود راین و اقیانوس اطلس» (متز، ص. ۵).

۵-۱-۴. عناصر فرهنگی

مترجم عربی و فارسی، عناصر فرهنگی موجود در پانویس‌های متن اصلی را ترجمه و

توضیح داده و در مواردی، پانویس‌های حاوی عناصر فرهنگی که در متن اصلی نبوده را نیز به ترجمه خود افزوده‌اند:

ترجمه عربی: «ویذکر أن عددہم مائتان وذلک فی مخطوط واحد» (متز، ص. ۸۲).
ترجمه فارسی: «روز یادبود مصلوب شدن مسیح که دو روز پیش از عید فصح است» (متز، ۱۳۶۴، ص. ۸۰).

۴-۱-۶. فرقه‌ها

مترجم فارسی، بیشتر توصیفات مربوط به فرقه‌ها در پانویس‌های عربی را ترجمه و توضیح داده و در موارد متعددی، پانویس‌های جدیدی را برای توصیف فرقه‌های مذهبی که در متن عربی نبوده به ترجمه خود افزوده است:

ترجمه عربی: «لا یقول بغير هذا القول إلا بعض شرار الفرق كالقرامطة» (متز، ۲۰۱۶، ص. ۲۲).

ترجمه فارسی: «مسیحیان در آن عصر به سه فرقه عمده تقسیم می‌شدند: ملکائیه که مذهب رسمی بیزانس بود) نسطوری که مذهب غالب مسیحیان ایران و عراق بود و یعقوبیه یا مونوفیزیتها (که همان مسیحیان شام—یعنی سوریه و لبنان و فلسطین و اردن فعلی بودند). م.» (متز، ۱۳۶۴، ص. ۳۳).

۴-۱-۷. عناوین و لقب‌ها

مترجم فارسی، توصیفات مربوط به عناوین و لقب‌های شخصیت‌های تاریخی در پانویس‌های عربی را ترجمه و توضیح داده و در موارد متعددی، پانویس‌های جدیدی را برای توصیف عناوین و لقب‌ها که در متن عربی نبوده به ترجمه خود افزوده است:

ترجمه عربی: «إن تخمین ام‌دروز لا ضرورة له، فإن الجائلیق لم یکن یقبض الجزیة بل الذی کان یقبضها عامل الخراج» (متز، ۲۰۱۶، ص. ۸۰).

ترجمه فارسی: «زنان پیغمبر را ام المؤمنین لقب می‌دادند و به اعتبار آن که ام حبیبه دختر ابوسفیان و خواهر معاویه زن پیغمبر بود تبلیغاتچیان معاویه برای وی لقب خال المؤمنین یعنی دائی

افتخاری همه مسلمانان را تراشیدند؛ و مفهوم شعار مذکور این بود که علی (ع) با دانی خود ودائی همه مسلمانان مخالفت کرده است! م.» (متز، ۱۳۶۴، ص. ۸۳).

۴-۱-۸. نمادها

نمادهای تاریخی به نشانه‌ها، تصاویر یا اشیائی اشاره دارد که به یک دوره خاص، رویداد یا فرهنگ تاریخی مرتبط می‌شود و بار معنایی، فرهنگی یا اجتماعی خاصی دارد. مترجم فارسی، نمادهای فرهنگی در پانویس‌های عربی را ترجمه و توضیح داده و در موارد متعددی، پانویس‌های جدیدی را برای توصیف نمادهای فرهنگی که در متن عربی نبوده به ترجمه خود افزوده است به- نحوی که شمار نمادها در پانویس‌های فارسی بسیار بیشتر از پانویس‌های عربی است:

ترجمه فارسی: «در زمان خلفای اموی به گردن هر روستایی که مشمول خراج و جزیه بود (مسلمان یا غیرمسلمان) صفحه‌ای سربی می‌آویختند و روی آن مشخص شده بود که اهل کجاست، برای آن که نگرزد...» (متز، ۱۳۶۴، ص. ۶۳).

۴-۱-۹. رسوم

رسوم تاریخی به مجموعه‌ای از آداب و رسوم، سنت‌ها و فعالیت‌هایی گفته می‌شود که در طول زمان در میان یک فرهنگ یا جامعه خاص شکل گرفته و برای برقراری ارتباط با گذشته، حفظ هویت و انتقال ارزش‌های فرهنگی به نسل‌های آینده انجام می‌شود. مترجمان عربی و فارسی همه پانویس‌های مربوط به رسوم فرهنگی در متن انگلیسی را بدون تغییر به عربی و فارسی برگردانده‌اند:

ترجمه عربی: «لم یکن یجوز للنصارى من حیث المبدأ أن یحملوا فی مواکبهم رایات أو صلبانا او مشاعل، أو یخرجوا بسلاح (کتاب الخراج لأبی یوسف طبعة بولاق سنة ۱۳۰۲ هـ م ۸۰ وما بعدها)، ولكن هذا لم یکن ینفذ عملیا» (متز، ۲۰۱۶، ص. ۸۸).

ترجمه عربی: «وكان ببغداد طائفة من المکدین یعدون أنهم شیعة ویحملون السبح والألواح من الطین، ویزعمون أنها من قبر الحسین بن علی رضی الله عنهما فیتحفون بها الشیعة» (متز، ص. ۱۳۴).

۴-۱-۱۰. اشعار

مترجم عربی در ضمن توضیحاتی که دربارهٔ یک مطلب خاص تاریخی ارائه می‌دهد، ارجاعاتی به اشعار شعرای عرب نیز می‌دهد و مترجم فارسی ضمن ترجمهٔ این اشعار، گاهی و بنابر ضرورت، ارجاعاتی به اشعار مشهور و به‌ویژه فارسی دارد:

ترجمهٔ عربی: «يقول أبو العلاء المعري (المتوفى عام ۴۴۹ هـ):

وقد أسلم الرجل النصران مرتغياً وليس ذلك من حب الاسلام

او شاء تزويج مثل الطبی معلمة للناظرين بأسوار وعلام» (متز، ۲۰۱۶، ص. ۷۶)

ترجمهٔ فارسی: «مطلع این شعر بسیار عالی و معروف چنین است:

علو فی الحیاة وفی الممات لحقُّ أنت إحدى المعجزات

در زندگی و مرگ پایگاهی بلند نصیبت شد. به راستی که تو از جملهٔ معجزه‌هایی» (متز، ص. ۱۱۴).

۴-۱-۱۱. احکام شرعی

مترجم فارسی، احکام شرعی تشریح‌شده در پانویس‌های عربی را به فارسی برگردانده و در مواردی نیز برخی احکام شرعی را که در متن عربی پانویس نشده بودند بر متن فارسی افزوده است:

ترجمهٔ عربی: «وكان أهل الذمة في الموصل يدفع كل واحد منهم ديناراً؛ وكان نصف ما يحصل من اليهود يعطى لرئيسهم ونصفه الآخر للحكومة» (متز، ۲۰۱۶، ص. ۷۸).

ترجمهٔ فارسی: «شیعه در مقام یک اقلیت معارض هم از آغاز اجبار داشته از نظر فکری به دفاع و حمله پردازد حتی از زمان امام صادق(ع) به شیعیان مستعد توصیه می‌شد کلام بیاموزند و با همان سلاح حریفان با ایشان درآویزند...» (متز، ۱۳۶۴، ص. ۷۸).

۴-۱-۱۲. قوانین

مترجمان عربی و فارسی همه پانویس‌های مربوط به قوانین در متن انگلیسی را بدون تغییر

به عربی و فارسی برگردانده‌اند:

ترجمه عربی: «ویظهر أن الحال ...» (متز، ۲۰۱۶، ص. ۷۷).

ترجمه عربی: «ولا بد أن يكون ...» (متز، ۲۰۱۶، ص. ۷۶).

۱۳-۱-۴. زبان‌ها

مترجمان عربی و فارسی همه پانویس‌های مربوط به زبان‌ها در متن انگلیسی را بدون تغییر به عربی و فارسی برگردانده است:

ترجمه عربی: «ولعل أحسن ما يشهد بهذا...» (متز، ۲۰۱۶، ص. ۱۱۱).

۱۴-۱-۴. تقویم‌ها

این مقوله در پانویس‌های متن عربی بسامدی ندارد؛ اما مترجم فارسی در مواردی، تقویم‌ها و تاریخ‌های متن اصلی را قالب پانویس توضیح داده است:

ترجمه فارسی: «روز یادبود مصلوب شدن مسیح که دو روز پیش از عید فصح است» (متز، ۱۳۶۴، ص. ۸۰).

ترجمه فارسی: «ماه‌های رومی عبارتند از کانون دوم (۳۱ روز)، شباط (۲۸ یا ۲۹ روز)، آذار (۳۱ روز)، نیرسان (۳۵ روز)، ایار (۳۱ روز)، حزیران (۳۰ روز)، تموز (۳۱ روز)، آب (۳۱ روز)، ایلول (۳۰ روز)، تشرین اول (۳۱ روز)، تشرین دوم (۳۰ روز) و کانون اول (۳۱ روز). برای تطبیق اشاره می‌کنیم که کانون دوم منطبق بر ژانویه و کانون اول منطبق بر دسامبر است. م.» (متز، ص. ۱۳۳).

۱۵-۱-۴. اشیاء

مترجمان عربی و فارسی همه پانویس‌های مربوط به اشیاء در متن انگلیسی را بدون تغییر به عربی و فارسی برگردانده است:

ترجمه عربی: «وكان لباس الرأس عند اليهود يسمي بمصر برطلّة وكانت هذه في المشرق جزءاً من أهبة الجائليق. وفي سنة ۱۵۳ هـ ألزم المنصور رعيته بلبس القلائس الطوال فشبّوها أبو دلامة بدنان اليهود» (متز، ۲۰۱۶، ص. ۱۰۲).

۴-۱-۱۶. اعداد و واحد اندازه‌گیری

مترجم عربی توضیحات کاملی دربارهٔ اعداد و واحدهای اندازه‌گیری داده و مترجم فارسی نیز همهٔ این پانویس‌ها را بدون تغییر به فارسی برگردانده است:

ترجمهٔ عربی: «هذه الأرقام تقريبية لأن ...» (متز، ص. ۸۳).

ترجمهٔ عربی: «ويقول احد مؤلفي القرن ...» (متز، ص. ۸۳).

۴-۲. توضیح دربارهٔ شیوهٔ ترجمه

در ترجمهٔ عربی و فارسی «تمدن اسلامی در قرن چهارم» گاهی دیده می‌شود که مترجمان قصد شفاف‌سازی دربارهٔ شیوهٔ ترجمه‌ای که اتخاذ کرده‌اند، دارند. به‌عنوان مثال دربارهٔ یک اصطلاح که آن را به چه دلیلی این‌گونه ترجمه کرده‌اند توضیح می‌دهند و یا این‌که منظور و مقصود نویسنده را در متن اصلی توضیح می‌دهند و شیوهٔ ترجمهٔ مقصود مترجم را برای مخاطب شفاف‌سازی می‌کنند. زیرمقوله‌های این بخش عبارت است از:

۴-۲-۱. توضیح منظور یا اشارهٔ نویسنده

در هر دو ترجمهٔ عربی و فارسی پانویس‌هایی وجود دارد که در آن مترجم قصد توضیح منظور و مقصود نویسندهٔ اثر را دارد؛ از آن جمله:

ترجمهٔ عربی: «ربما يقصد المؤلف أن حركة الوحدة الألمانية في القرن التاسع عشر كان غرضها الوحدة، ولكنها اقتصرت على بعض الألمان، فلم تشمل النمسا وغيرها؛ وترك اهل هذه البلاد كأنهم أجانب، وكانوا يعاملون في ألمانيا معاملة الأجانب...» (متز، ۲۰۱۶، ص. ۲۱).

ترجمهٔ فارسی: «مؤلف بقیهٔ داستان را نیز که مربوط به مطلب نیست در این‌جا آورده، تمام حکایت را در فصل ۱۹ همین کتاب بخوانید» (متز، ۱۳۶۴، ص. ۶۹).

۴-۲-۲. اشتباهات شخصیت‌ها یا نویسنده

مترجم فارسی علاوه بر ترجمهٔ دقیق پانویس‌های مترجم عربی در مورد اشتباهات شخصیت‌ها یا نویسنده، خود نیز در مواردی اشتباهات شخصیت‌ها یا نویسنده نسخه اولیهٔ اثر را در

پانویس‌های جدیدی شرح داده است:

ترجمه عربی: «فلیس من الضروري أن نرد الآراء المتعلقة بظهور المسيح إلى اليهود بجنوب جزيرة العرب، وهم الذين يعتبرون آباء هذه المقالة» (متز، ۲۰۱۶، ص. ۱۲۵).

ترجمه فارسی: «مؤلف در آوردن این داستان در فصل مربوط به اهل ذمه دچار اشتباه شده، چه آن عوارض سنگین مربوط به کتان بافی مسیحیان تنیس بوده، نه مذهب ایشان؛ به‌طوری‌که خود مؤلف در فصل هشتم بیان داشته در مصر به‌طور کلی میزان مالیات‌ها بالا و به‌ویژه در مورد منسوجات کتانی و ساحلی نوعی انحصار دولتی برقرار بوده است...» (متز، ۱۳۶۴، ص. ۶۲).

۴-۲-۳. رفع ابهام ترجمه

مترجم فارسی علاوه‌بر ترجمه دقیق پانویس‌های مترجم عربی برای مورد رفع ابهام ترجمه، خود نیز در مواردی ابهامات ترجمه را در پانویس‌های جدیدی شرح داده است:

ترجمه عربی: «کلام میخائیل غیر واضح لأن منصب صاحب المعونة کان یضم عادة إلى صاحب الجند والحرب، ونجد عند قدامة (مخطوط باریس ص ۱۴ ب ۱۱۶) نسخة عهد بولاية المعونة والحرب» (متز، ۲۰۱۶، ص. ۱۵۷).

ترجمه فارسی: «توجه داشته باشید که مؤلف از کشورهای زیر سلطه دولت عثمانی در آغاز این قرن سخن می‌گوید. به‌نظر مترجم فارسی در روزگاران مورد بحث مؤلف قرن سوم تا پنجم هجری، عناصر دیوانی با تربیت غیر مذهبی—نه ضد مذهبی—تحرری و داعیه اصلاح و اقدامشان بیش از علمای مذهبی بوده است، به‌طوری‌که شواهد تاریخی نیز نشان می‌دهد داعیه‌داران و نظریه‌پردازان مخالف خلافت در آن عهد غالباً از ناراضیان دیوانی برمی‌خاسته‌اند...» (متز، ۱۳۶۴، ص. ۱۰۶).

۴-۲-۴. عناوین اصلی کتاب‌ها

این زیرمقوله در متن عربی بسامدی نداشته؛ اما مترجم فارسی در موارد ابهامات عناوین اصلی کتاب‌ها را در پانویس‌های جدیدی شرح داده است:

ترجمه فارسی: «اصل این سخن از محمد بن علی بن عبدالله بن عباس زعیم عباسیان در اوایل قرن دوم است» (متز، ۱۳۶۴، ص. ۷۶).

ترجمه فارسی: «برای توضیح این کلمه رجوع کنید به دکتر علی مظاهری زندگی مسلمانان در قرون...» (متز، ص. ۹۹).

۴-۲-۵. توضیح درباره نویسنده و شخصیت‌ها

این زیرمقوله در یکی از پانویس‌های متن عربی دیده می‌شود؛ اما مترجم فارسی ترجمه آن را به فارسی نقل نکرده است:

ترجمه عربی: «ولم يذكر اسم مؤلف هذا الكتاب» (متز، ۲۰۱۶، ص. ۱۵۹)؛ ترجمه: مؤلف نام نویسنده را نیاورده است.

۴-۲-۶. معادل یا اصطلاح انتخاب شده

این زیرمقوله در متن عربی بسامدی نداشته؛ اما مترجم فارسی در یک مورد معادل یا اصطلاح انتخاب‌شده را در پانویس جدیدی شرح داده است:

ترجمه فارسی: «تضمین یا تقبل که در ترجمه غالباً کلمه «مقاطع» را در برابر آن گذاشته‌ایم، نوعی تفویض اختیار وصول مالیات‌های دولتی بود که به‌خصوص در قرن چهارم عمومیت یافت و نشانه‌ای بود از شروع ضعف دولت مرکزی و خود از عوامل تسریع جریان تلاشی خلافت عباسیان شد. - م.» (متز، ۱۳۶۴، ص. ۱۵۶).

۴-۳. بحث درباره نتایج

نتایج نشان می‌دهد مهم‌ترین مقوله‌های پانویس‌دهی در هشت فصل نخست ترجمه عربی و فارسی «تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری» عبارت است از «توضیحات درباره محتوای متن مبدأ» و «توضیحات درباره شیوه ترجمه». هریک از این دو مقوله شامل زیرمقوله‌های متعددی است که در جدول زیر بسامد و درصد حضور آن‌ها در ترجمه عربی و فارسی آمده است:

جدول ۱. بسامد حضور زیرمقوله‌های مربوط به «توضیحات درباره محتوای متن مبدأ» در هشت فصل نخست

زیرمقوله	ترجمه عربی	ترجمه فارسی
رخدادهای تاریخی	۴۱	۱۱
شخصیت‌های تاریخی	۱۰	۲
ارجاعات تاریخی	۷۵۸	۳۱
مکان‌ها	۶	۳
عناصر فرهنگی	۷	۳
فرقه‌ها	۳	۲
عناوین و لقب‌ها	۱۳	۲
نمادها	۲	۴
رسوم	۲	۲
اشعار	۸	۲
احکام شرعی	۲	۳
قوانین	۵	–
زبان‌ها	۱	–
تقویم‌ها	–	۲
اشیاء	۱	–
اعداد و اندازه‌گیری	۱۱	۲
اصطلاحات	۲	۲
جمع کل	۸۷۲	۷۱

جدول ۲. بسامد حضور زیرمقوله‌های مربوط به «توضیحات درباره شیوه ترجمه» در هشت فصل

نخست

ترجمه فارسی	ترجمه عربی	زیرمقوله
۳	۳	منظور یا اشاره نویسنده
۴	۳	اشتباهات شخصیت‌ها یا نویسنده
۲	۱	رفع ابهام ترجمه
۲	-	عناوین اصلی کتاب‌ها
۱	-	توضیح درباره نویسنده و شخصیت‌ها
۱	-	معادل یا اصطلاح انتخاب‌شده
۱۳	۷	جمع کل

مقایسه زیرمقولات مندرج در دو جدول فوق نشان می‌دهد که مترجم عربی و فارسی اطلاعات مبسوطی را که نتیجه پژوهش شخصی خودشان است بر متن اصلی افزوده و ترجمه را برای خوانندگان این اثر تاریخی ملموس‌تر و قابل‌فهم‌تر کرده‌اند. هر دو مترجم در برگردان پانویس‌های متن اصلی، رخدادهای و شخصیت‌های تاریخی را با جزئیات بیشتری شرح داده و توصیف کرده‌اند. آن‌ها در حین ترجمه ارجاعات متن اصلی، توضیحاتی اضافی در مورد موضوعات تاریخی ارائه داده‌اند. همچنین مکان‌های جغرافیایی توصیف‌شده در پانویس‌های متن اصلی را با مختصات و جزئیات بیشتر شرح داده و اطلاعاتی اضافی درباره فرقه‌های مذهبی، عناوین و القاب و نمادهای فرهنگی در اختیار خواننده قرار داده که در متن اصلی نبوده‌است. یکی از نمودهای بارز صدای مترجم در توضیحاتی است که محمد عبدالهادی و ذکاوتی درباره ابعاد مختلف فرآیند ترجمه ارائه می‌دهد. ذکاوتی در پانویس‌های خود گاهی منظور یا اشاره نویسنده را برای خواننده شرح داده، گاهی اشتباهات نویسنده را تبیین کرده، گاهی ابهامات ترجمه را توضیح داده و برای

رفع آن کوشیده و گاهی نیز عناوین اصلی آثار و معادل‌ها و اصطلاحات انتخاب‌شده را شرح داده‌است. همه این انتخاب‌ها موجب شده که ترجمه ذکاوتی در بخش «توضیحات درباره شیوه ترجمه»، حالت ترجمه و پژوهش به خود بگیرد و در تفهیم بهتر متن برای خواننده که از ضروریات ترجمه متون تاریخی است مؤثرتر باشد.

۵- نتیجه‌گیری

بررسی روش ترجمه مقولات مختلف پانویس به عربی و فارسی در این پژوهش نشان داد که مترجمان عربی و فارسی چهار روش کلی را در ترجمه این مقولات به کار برده‌اند. روش نخست، حذف پانویس است. ذکاوتی در یک مورد توضیحات پانویس عربی در مورد نویسنده و شخصیت‌ها را حذف کرده و به نظر می‌رسد که این توضیحات را حشو تلقی کرده است. البته بسامد پایین روش حذف نشان‌دهنده وفاداری مترجم فارسی به متن عربی و دقت وی در انتقال همه پانویس‌های متن عربی است.

دومین روش، ترجمه دقیق و بدون تغییر پانویس است. مترجم فارسی در برگردان زیرمقولاتی همچون رسوم، اشعار، احکام شرعی، قوانین، زبان‌ها، اشیاء، منظور نویسنده، اشتباهات شخصیت‌ها یا نویسنده و رفع ابهام ترجمه از ترجمه دقیق بهره گرفته‌است. به نظر می‌رسد که اطلاعات ارائه‌شده ذیل این مقولات بسیار مهم و حساس است و انتقال بدون تغییر آن به خواننده ضروری است. این نتایج نشان می‌دهد که پانویس‌جزئی از روند طبیعی کار ترجمه است که اطلاعات تکمیلی که مترجم درک آن‌ها را برای مخاطب ضروری می‌پندارد را در اختیار مخاطب قرار می‌دهد.

سومین روش ترجمه پانویس به عربی و فارسی، ترجمه و توضیح است. مترجمان عربی و فارسی در برگردان زیرمقولاتی همچون رخدادها، شخصیت‌ها و ارجاعات تاریخی، مکان‌ها، عناصر فرهنگی، فرقه‌ها، عناوین و القاب، و نمادها از ترجمه و توضیح استفاده کرده‌اند. آن‌ها در ترجمه این دسته از پانویس‌ها علاوه بر ذکر اطلاعات پانویس، اطلاعات حاصل از پژوهش خویش را نیز بر پانویس‌ها افزوده‌اند به نحوی که صدای مترجم به خوبی در این پانویس‌ها شنیده می‌شود. این نتایج

نشان می‌دهد پانویس‌های مترجم وسیله‌ای برای آسان نمودن مطالعه متن برای خواننده است؛ بنابراین مترجم از طریق پیرامتن‌ها، عناصر فرهنگی را که احساس می‌کند باید خواننده نسبت به آن‌ها مطلع شود، توضیح می‌دهد.

چهارمین روش ترجمه پانویس، افزودن پانویس جدید است. دو مترجم پانویس‌های جدیدی با موضوعات مختلف بر متون عربی و فارسی افزوده‌اند که در متن اصلی وجود نداشته است. به‌طور خاص، محمد عبدالهادی پانویس‌های جدیدی را در ارتباط با مقولاتی همچون ارجاعات تاریخی، مکان‌ها، عناصر فرهنگی، فرقه‌ها، عناوین و لقب‌ها، نمادها، اشعار، احکام شرعی، تقویم‌ها، منظور یا اشاره نویسنده، اشتباهات شخصیت‌ها یا نویسنده، رفع ابهام ترجمه، عناوین اصلی کتاب‌ها و معادل یا اصطلاح انتخاب‌شده بر متن اصلی افزوده است. وی در این پانویس‌ها، اطلاعات جدیدی را که نتیجه پژوهش شخصی و کاوش وی در متون تاریخی است بر ترجمه‌اش افزوده است. این پانویس‌های جدید، صدای مترجم عربی را به وضوح به گوش خواننده می‌رسانند.

یافته‌های این پژوهش دستاوردهایی عملی برای مترجمان، پژوهش‌گران و مدرسان ترجمه خواهد داشت. مترجمان متون تاریخی با مطالعه این پژوهش با قابلیت‌های پانویس در انتقال مضامین و مفاهیم تاریخی آشنا خواهد شد، پژوهش‌گران ترجمه با مرور یافته‌های این پژوهش به ایده‌هایی جهت انجام پژوهش‌های مشابه بر روی ترجمه‌های متون تاریخی دست خواهند یافت و مدرسان ترجمه خواهند توانست آموزش قابلیت‌های پانویس را در کلاس‌های ترجمه عملی خویش بگنجانند.

این پژوهش نیز مانند هر مطالعه دیگر با محدودیت‌هایی همراه بوده است. در مطالعه جاری بر یک نمونه اثر تاریخی متمرکز بوده‌ایم. انجام پژوهشی مشابه بر روی دیگر ترجمه‌های متون تاریخی به تعمیق نتایج مطالعه جاری کمک خواهد کرد. علاوه بر این، مطالعه محتوای پانویس‌ها در ترجمه‌های انجام‌شده از زبان میانجی به درک بهتر پژوهش‌گران از روند تغییر پانویس‌ها در جریان بازترجمه آثار تاریخی کمک خواهد کرد.

منابع

- بلوری، مزدک (۱۳۹۶). عاملیت مترجم در پانویس‌ها و یادداشت‌های مترجمان ادبی معاصر در ایران. *جستارهای زبانی*، ۸(۶)، ۱۹۱-۲۱۴.
- قبادی، مطهره و شکریان، محمدجواد (۱۳۸۹). بررسی موضوع پیرامتن با تکیه بر سه‌گانه نیویورکی و ترجمه‌های فارسی و فرانسه. *نقد زبان و ادبیات خارجی*، ۳(۱)، ۱۵۱-۱۶۵.
- متز، آدام (۱۳۶۴). *تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری*، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگوزلو، ج ۲. تهران: امیر کبیر.
- متز، آدام (۲۰۱۶). *الحضارة الإسلامية في القرن الرابع الهجري*، ترجمه محمد عبدالهادی أبوریدة، ط ۵. بیروت: دار الكتاب العربي.
- هاشمی میناباد، حسن (۱۳۹۵). پیرامتن در ترجمه و مقایسه پانویس‌های دو ترجمه از یک اثر تری ایگلتون. *جهان کتاب*، ۳۳۱، ۵۳-۵۸.
- Mez, A. (1922). *Die renaissance des Islam*. Carl Winters.
- Mez, A. (1922). *The renaissance of Islam, translated by Salahuddin Khodabakhsh and D. S. Margoliouth*. Jubilee.
- Schäffner, C. (2010). Norms of translation,' in Y. Gambier & L. van Doorslaer (Eds.), *Handbook of translation studies*, John Benjamins, 235-244.
- Tahir-Gürçağlar, Ş. (2011). 'Paratexts,' in Y. Gambier & L. van Doorslaer (Eds.), *Handbook of translation studies*, John Benjamins, 113-116.